

ЛИСТУВАННЯ ФЕДОРА ВОВКА ТА ЄВГЕНА ЧИКАЛЕНКА

Епістолярна спадщина визначних представників громадсько-політичного життя, науки, культури є важливим джерелом вивчення як діяльності самих особистостей, так і епохи, на тлі якої вони існують. Постаті вченого, антрополога, етнографа, археолога зі світовим ім'ям Федора Кіндратовича Вовка (1847–1918)¹ та відомого подвижника української національної ідеї Євгена Харлампійовича Чикаленка (1861–1929)² належать саме до цього кола особистостей, і в цій роботі ми зупинимось на відомому нам обопільному листуванні, яке складає дев'ять листів: вісім (по чотири від Ф. Вовка та Є. Чикаленка) за період 1908–1912 рр. і один лист Є. Чикаленка до Ф. Вовка за 1917 р.

На щастя, епістолярна спадщина обох збережена в досить повному обсязі. В архівній спадщині Федора Вовка в Науковому архіві Інституту археології НАН України (НА ІА НАНУ) нараховується понад п'ять з половиною тисяч листів до нього від 755 кореспондентів та близько ста його листів (чернеток)³, в т.ч. і згадані листи від Є. Чикаленка⁴. Корпус виявлених епістолярних джерел Євгена Чикаленка на сьогодні становить понад 2400 одиниць кореспонденцій, відправлених та отриманих ним протягом 38 років (1892–1929 рр.)⁵. Листи Ф. Вовка до Є. Чикаленка знаходяться в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ)⁶.

Очевидно, що листів мало бути більше. В останньому відомому нам листі Є. Чикаленко пише: “Листа Вашого дістав вже в Перешорах...”. Очевидно, що цей лист ще не віднайдений. Дивує також велика, у п'ять років, перерва у відомих нам листах (1912–1917 рр.), якщо врахувати комунікабельність та прихильність до листування обох, та й перший відомий нам лист Є. Чикаленка до Ф. Вовка датований лише весною 1908 року, коли вони були знайомі вже майже п'ять років.

¹ Федір Кіндратович Вовк (1847–1918): Дослідження. Спогади. Бібліографія. До 150-ліття з дня народження вченого / Ред. М. Антонович. – Нью-Йорк, 1997. – 382 с.; Франко О. Федір Вовк – вчений і громадський діяч. – К., 2001. – 378 с.

² Старовойтенко І. Євген Чикаленко: людина на тлі епохи. – К., 2009. – 544 с.

³ Франко О. Федір Вовк – вчений і громадський діяч. – С. 30.

⁴ НА ІА НАНУ. – Ф. 1. – № 4389–4393.

⁵ Старовойтенко І. Євген Чикаленко: людина на тлі епохи. – С. 36.

⁶ ІР НБУВ. – Ф. 44. – № 301–304.

Листування висвітлює декілька тем, спільних і Ф. Вовку, і Є. Чикаленку. Це, по-перше, прихильність обох до українства, яке становило саму їхню сутність. Вони обговорювали шляхи допомоги українськи налаштованим членам суспільства. Ф. Вовк у далекому Петербурзі хотів мати учнів з України. Є. Чикаленко у своєму “Щоденнику” писав, що Ф. Вовк казав йому, “що вже підготував двох хлопців (Руденка та Єфименка), але вони тільки на прізвища українці і для української науки нічого робити не будуть, а з Левка він сподівається вченого, що буде корисним для України”⁷. У листуванні значною мірою присутня і приватна тема, оскільки Ф. Вовк схилив до археології та етнографії сина Є. Чикаленка Левка і був його університетським керівником і наставником поза межами університету. Є. Чикаленко постійно нагадував Ф. Вовку про необхідність писати спогади про минуле, “щоб не загинуло”, бо це потрібно для української історії. Обговорювались редакційні справи в газеті “Рада”, якою опікувався Є. Чикаленко.

У своїх “Спогадах” Є. Чикаленко згадує, що він познайомився з Ф. Вовком під час святкування ювілею Миколи Лисенка 1903 р. у Львові. По приїзді до Львова Є. Чикаленко та С. Єфремов, які супроводжували М. Лисенка, поселилися в готелі, де мешкав Ф. Вовк, який приїхав для антропологічних досліджень у Галичині. “Тут уперше я й познайомився з цим відомим емігрантом, приятелем Драгоманова та Антоновича, який в 70-х роках емігрував за кордон і весь час жив у Парижі лекціями та працював по антропології, придбавши там титул доктора”, – писав Є. Чикаленко і продовжував: “Це був тоді вже зовсім сивий, як подобас, по його словах, бути всякому вовкові, незвичайно приємний чоловік”⁸.

Очевидно, в перші роки знайомства Ф. Вовк і Є. Чикаленко спілкувалися не часто, але тримали один одного в полі зору. У листі до Івана Липи від 7 травня 1904 р. Є. Чикаленко згадує Федора Вовка в контексті повідомлення про українські просвітні курси, які працювали у Львові з 23 червня до 22 липня того ж року: “Лекції у Львові почнуться 1-го іюня по нашому календарю і продовжуватимуться місяць. Франко і Студинський читатимуть по історії літератури. Грушевський і Томашівський – по історії України. Федор Вовк по етнографії. Ганкевич – історія соціальних рухів в Європі...”. Федір Вовк прочитав короткі загальні курси з антропології (6 год.) та української етнографії (6 год.)⁹.

Стосунки між Ф. Вовком та Є. Чикаленком стали ближчими після відвідин Ф. Вовком родини Чикаленків у Києві. Старший син Є. Чикаленка Лев (Левко) згадував, як він залишив Лозаннський університет, де вивчав геологію, і під впливом Ф. Вовка подався до Петербурзького: “Кількаденне перебування навесні 1909 року видатного українського науковця природни-

⁷ Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). – К., 2004. – Т. 1. – С. 204.

⁸ Його ж. Спогади (1861–1907) / Передм. В. Шевчука. – К., 2003. – С. 234.

⁹ Старовойтенко І. Євген Чикаленко: людина на тлі епохи. – С. 336–337.

ка і антрополога Хв. Вовка в нашій родині у Києві спричинилося до великої зміни у моєму житті. Хв. Вовк у той час був директором українського відділу в Етнографічному музеї ім. імператора Олександра III в Петербурзі, а крім того викладав антропологію в Петербурзькому університеті на природничому його відділі. [...] З розмов на Благовіщенській, 56, а ще більше в садочку коло нашого дому, пізнали ми один одного докладніше, і, як наслідок цих розмов, було з його боку запрошення прийняти уділ в його експедиції по Волині, намова кинути Лозану (Швейцарія), де я студіював геологію, та їхати восени до Петербургу вступити до тамошнього університету, щоб присвятити в майбутньому свою працю досліддам української антропології. Згода моя була на те негайною, а батька вже сам Вовк умовив”¹⁰.

У “Щоденнику” від 6 червня 1909 р. батько Чикаленко згадує: “Левко мій рішуче сказав мені, що він не поїде вчитись в Лозанну, а хоче вступити в Петербурзький університет і студіювати антропологію та етнографію під проводом проф. Ф. К. Вовка, з яким він цього літа робив розкопки могил”¹¹. Ніякі доводи батька, щоб завершити навчання у Швейцарії, не подіяли, і Левко врешті-решт вступив згодом, у 1912 р., до Петербурзького університету. Є. Чикаленко, як звичайно вчинив би кожний люблячий батько, намагався допомагати Левку у скрутних ситуаціях, в яких він опинявся, маючи у влади статус “неблагонадійного”, особливо при вступі до Петербурзького університету. Про це він відверто написав у своєму “Щоденнику”¹².

В останньому відомому нам листі Євгена Чикаленка до Федора Вовка йдеться про роздуми стосовно сучасної йому політичної ситуації і про майбутню долю України.

У текстах листів збережено правопис та лексику оригіналу. Цитати наводяться за джерелом. Нумерація листів (наша), дата, за новим стилем, та відомості про місце написання передують тексту. Скорочення розшифровано у квадратних дужках. Окремі дати (лист 1) та місця написання (листи 4 та 9) встановлені за змістом листів.

ДОКУМЕНТИ

№ 1. Є. Чикаленко – Ф. Вовкові

[Київ, весна, після 21 березня 1908 р.]

Високоповажний і дорогий Федоре Кондратовичу!

Переїздом через Київ д[обродій] Степаненко¹ розказав тут, що Ви підшукуєте якого-небудь підходящого студента, щоб підготувати його до кафедри по Антропології та Етнографії. Не знаю чи правда сьому, чи ні, а тим часом сьогодні прийшов

¹⁰ Чикаленко Л. Подорож з проф. Вовком по Волині (Уривок спогадів з 1909-го року) // Літопис Волині. – Нью-Йорк; Буенос-Айрес; Вінніпег, 1955. – С. 34.

¹¹ Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). – Т. 1. – С. 65.

¹² Там само. – С. 143–159, 193, 196–204.

до мене голова тутешньої укр[аїнської] студенської громади і просив розпитати Вас про се і, як треба, порекомендувати Вам студента 4-го курсу Київського Університета, естественного факультета д[обродія] Андрієвського², якого всі дуже поважають і вважають за талановитого молодого хлопця і при тім анти-есдека.

Особисто я його не знаю, але голова, мій добрий приятель, людина якій можна вірити, дуже вихваляв того Андрієвського і каже, що й шукати не треба. Коли, справді, Вам потрібний такий хлопець, то він міг-би перевестись в Петербурський університет – чи зараз, чи коли се було-б потрібно.

Прошу Вас написати мені про се в найдрібніших подробицях, щоб з їх Андрієвський розібрав – чого од його вимагається.

Тепер до Вас друга просьба. Задумали ми дати в “Раді”³ ряд статей про національне відродження у різних народів: у чехів, хорватів, словінців, болгарів, сербів; в Росії – у лагишів, естів, армян, грузин і прочих народів.

Дуже Вас прошу указати по сьому питанню *літературу* на російській мові.

Я пам’ятаю, що читав по рос[сійських] журналах про латишів, естів, чехів, але не згадаю де саме. А може й самі напишете про якийсь народ? Хотілося-б, щоб було написано легко, анекдотично, фельетонно, а не сухо-науково.

Питання се дуже важне для нас, а тим часом в нашій газеті майже про се нічого не було.

Взагалі по національному питанню у нас пишеться дуже мало.

Єфремову⁴ я загадав написати ряд статей про Драгоманова⁵; починаючи коротенькою біографією, бо Драгоманова наша публіка зовсім не знає, а потім ряд статей приблизно таких: Драгоманов і Галичина, Д[рагоманов] і польське питання, Д[рагоманов] і жидівське питання і т. д. і т. д. Він охоче згодився і може зробить непогано.

Чи пишете Ви свої спомини? Я просив Вас і знову прошу не odkладайте сього на колись, бо буде те саме, що й з В[олодимиром] Боніфатійовичем⁶. Давно я його про се просив. Він якось таки взявся і написав свої дитячі літа. Та й залишив. Перед Різдом я вчепився до його, щоб він написав про заснування Київської Громади⁷. Не дивлячись на перешкоди з боку К[атерини] М[ихайлів]ни⁸ він згодився Дорошенкові⁹ диктувати спомини.

Але почав із характеристики Польського Общества, з взаємних відносин своїх з поляками, але до Громади не вспів дойти і так і вмер.

Він обіцяв дати сі спомини у Л[ітературно-]Н[ауковий] Вістник¹⁰, але К[атерина] М[ихайлів]на щось тепер мнется, хоч обіцяє дати, але думає поробить свої примітки¹¹.

Пізно почав, а через те пропало для нащадків сила цінного матеріалу. Не зробіть же й Ви так, дорогий Федоре Кондратовичу. Візьміть приклад з мене: я заходився списати своє життя¹². Правда, воно не таке цікаве, як Ваше, але я все таки близько був знайомий з багатьма видатними людьми: Д. Пильчиковим¹³, Л. Смоленським¹⁴, В. Малеваним¹⁵, А. Михалевичем¹⁶, В. Б. Антоновичем та багатьма іншими. Пишіть, голубе, хоч не систематично, а епізодами, аби не загинуло з Вами те, що Ви пережили на свій вік.

Ну, будьте здорові. Прошу одповісти на мої запитання не гаючись.

Ваш сердцем Є. Чикаленко.

Галя¹⁷ приїхала сюди на місяць і кланяється низенько Вам.

НА ІА НАНУ. – Ф. 1. – № 4390. Оригінал. Автограф.

№ 2. Є. Чикаленко – Ф. Вовкові

Київ, 29 травня 1908 р.

Київ 16 мая року 1908.

Любий Федоре Кондратовичу!

Сегодня мені казав Андрієвський, що писав до Вас і подав Вам свою адресу, але од Вас не мав відповіді і не знав як йому будувати плани на будуще.

Він боїться, що як хімік, може не підходить буде до кафедри по антропології. А тим часом він охоче взявся-б, живучи в Петербурзі, за анатомію і може швидко підготовився-б.

Французьку мову знає добре, навіть думав з осени їхати в Парижський університет штудіувати там медицину.

Він в Києві пробуде до 24 мая (Тарасовская б. кв. 11), а потім поїде в Полтаву (Кузнецкая 21).

Ваш Є. Чикаленко

НА ІА НАНУ. – Ф. 1. – № 4389. Оригінал. Автограф.

№ 3. Ф. Вовк – Є. Чикаленкові

Заболоття, 25 серпня 1909 р.

12.08.1909

Заболоттє.

15-го у ранці приїду до Вас, а у вечері (11 ч.) прийдеться вже їхати до Петербургу. От-же дуже хотів-би побачитись з Вами і ще де-з ким хто є у Києві. Сподіваючись що Ви ще будете дома до полудня, заїду з вокзалу до Вас. Як би часом я приїхав 14-го, то-теж загляну до Вас. Хотів би побалакати за музейні і інші справи.

До побачення

Ваш Хв. Вовк.

ІР НБУВ. – Ф. 44. – № 301. Оригінал. Автограф на поштовій листівці. Адреса: Євгенію Харламповичу Чикаленку. Редакція газ. “Рада”, Б. Подвальная, 6. Київ

№ 4. Ф. Вовк – Є. Чикаленкові

[Санкт-Петербург], 19 грудня 1909 р.

6 грудня 1909

Дорогий Євгене Харламповичу.

Я так рідко надокучаю Вам своїми писаннями, що може зробите мені ласку умістити у “Раді[”] оцю невеличку споминку про Вербицького¹⁸. Прочитавши її Ви мабуть згодитесь з тим, що пам’ять ёго усе таки заслуговує трохи більшого ніж тая заміточка у “Раді”, де ёму висловлюється наче докір за те що він не писав по українському...

Ну що ж Ви кажете про позавчорашнє засідання Думи?¹⁹ Починають добродії кадети по троху у дишлі ходять... Учора ми зредагували невеличке спростованне з поводу слів Бобринського²⁰ “Они не просять!” Сьогодні мала з’явитися стаття Колюбакина²¹ про українську справу, але чомусь замість неї видрукували тилькі дуже спішно і незграбно перекладене оповідання з “Ради” про виклад Перця... Яюсь-то буде!!!

Отож їде до Вас Левко²²... Гарний він хлопець, хоч і не зовсім ще вибрикався! Намніть йому довгого чуба за те що поїхав недослухавши курсу, та щоб добре вився, бо на літо вже треба ставати до справжньої роботи. Скажіть йому що й грошей на подорож не дасте, поки я не напишу, що він зовсім готовий до роботи, а я тут їх муштруватиму як слід...

Ну бувайте здоровенькі і – бажаю Вам як найкращої передплати!
Сердечне привітання Вам і усій громаді.

Хв. Вовк.

ІР НБУВ. – Ф. 44. – № 302. Оригінал. Автограф.

№ 5. Є. Чикаленко – Ф. Вовкові

Київ, 25 грудня 1909 р.

Київ. 12 Декабря року 1909

Високоповажний та любий
Федоре Кондратовичу!

Вельми дякую Вам за згадку про М. А. Вербицького. Ми, грішні люде, мало що й чули за його. От, як-би ласка Ваша, щоб Ви отаких спогадів з свого життя давали хоч що місяця по отакому малесенькому клаптику, особливо з ембріонального життя Київської Громади, то Ви зробили б величезний вклад в історію нашого відродження національного.

Треба було б встановити зв'язок наших “громад” з “Кир[ило-]Меф[одіївським] брацтвом”²³. Коли не було безпосереднього зв'язку, то повинні бути особи (приміром як Пильчиков, Андруський²⁴, Гулак²⁵, Навроцький²⁶) через котрих можна, мабуть, найти сей звязок.

На Драгоманівські часи з життя Київської Громади, мабуть, ще не прийшов час, а все-таки треба було-б позанотовувати де-що важнішого, бо згодом все це заноситься в могили.

Живем ми кепсько. Наче наближаються часи 76 року²⁷. Сучасний Юзефович²⁸ (проф[есор] Флоринский²⁹) склав таку саму докладну записку про потребу знищить укр[аїнські] інституції та пресу, бо через який час вони на віки роздвоять “єдиний рус[ський] народ”.

Копія досталась (з великими труднощами) в наші руки, але з неї не видно до кого вона адресована.

Ся записка в звязку з виступами в Думі, певне зверне на себе увагу і на нас впаде якийсь циркуляр, хоч не такий як в 76 році, а все таки якісь скорпіони будуть³⁰.

Сердечно дякую, що піклуєтесь моїм Левком, може Ви його нахилите до науки, яка була-б користна Україні. Він досі якось ні на чім не спинився, ні чим не захопився, все хитається во всі боки і не знає на чому статъ. Може, коли літом попрацює, захопиться наукою...

Ну, бувайте здоровенькі та не забувайте “Ради”.

Ваш серцем Є. Чикаленко.

НА ІА НАНУ. – Ф. 1. – № 4391. Оригінал. Автограф на аркуші зі штемпелем газети “Рада” і закликом: “Жертвуйте на пам'ятник Шевченкові у Києві”.

№ 6. Ф. Вовк – Є. Чикаленкові

Санкт-Петербург, 1 липня 1910 р.

СПб. 18.VI.1910

Дорогий Євгене Харламповичу!

Одібрав зараз листа од Левка і Сашка³¹ і дуже задоволений не тільки тим що їм ребра не перелічили у Бериславі, а їхньою подорожжю у загалі. Зробили вже досить багато, а найголовніше з листів Левка бачу, що роблять вони своє діло і розумно і з запалом. По де-яким запитанням бачу що думають про те як робити³². Дуже радий, дякую й Вам дуже щиро. Чи будете Ви у Києві 27–28-го – я мабуть приїду. Як що буде який лист од хлопців з Єлисавету³³ для мене, то або сховайте або, як часом куди виїдете, то покиньте у редакції. Дуже жалкую що не міг вибратись раніше – зовсім не можна було. Як що побачите Біляшівського³⁴ то скажіть що мої мезінські знахідки вже вернулись з Парижу – у чудовому стані – більш не розсипаються³⁵.

Ваш дуже щирий Хв. Вовк.

ІР НБУВ. – Ф. 44. – № 302. Оригінал. Автограф на поштовій листівці. Адреса: Его Высокородіе Евгенью Харламповичу Чикаленку. ст. Мардаровка Херсонской губ. Закреслено: Одесса, Пушкина, 18, кв. Шульги (почерк не Ф. Вовка) а також: Редакц. “Рады”, Б. Подвальная, № 6. Кієвъ (почерк Ф. Вовка). На листівці чотири штемпелі: “С. Петербургъ, 18.6.10”, “Кієвъ, 21.6.10”, “Одесса, 23.6.10”, “Мардаровка, 14.7.10”.

№ 7. Ф. Вовк – Є. Чикаленкові

Санкт-Петербург, 23 червня 1912 р.

СПб., 10 іюня 1912

Пишу оце до Вас, дорогий Євгене Харламповичу щоб хоч од Вас довідатись що небудь про Левка! Згинув десь і ніякої чутки за себе не подає, хоч знає добре що се мені дуже потрібно! Діло у тім що він умовивсь був їхати з Руденком³⁶ на Полтавщину а потім кудись к бісу аж на Урал, а нарешті і до мене у Мізин, щоб докупувати ото становище де знайдені були відомі Вам вироби з мамутячої кожи і т. і. Отже почалось з того що Руденко і его і мене звів поїхавши зразу на Урал і залишивши Полтавщину на осінь, Левкові-ж порадив їхати до его на Урал у іюлі. Тепер же я довідався що я буду вільний на іюль і на август. У августі мені прийдеться їхати у Женеу на Конгресс, стало быть копати Мізинське становище можна буде тільки з 7–8 іюля по 7–8 августа, і Левкова поміч мені конче потрібна раз через те що він вів розмови про це копанне з молодим Кошелем, сином властителя тиеї гори де ми копали позаторік³⁷, а друге – тим що я на Юхименка³⁸ майже зовсім не рахую, бо він повіявся кудись у Фінляндію і незабаром має йти до війська, а окрім того вигадує деякі примхи то-що. От-же більш як 2 тижні вже я написав про це усе Левкові, відповідаючи на єго лист з Кононівки і *досі* не маю од єго найменшої одповіді... а через це плутаюсь і не знаю що мені далі робити і боюся щоб не прийшлось залишити копання, а це б була чимала шкода, бо на копання я маю гроші³⁹... Так от коли Ваша ласка, дорогий Євгене Харламповичу, як що Ви знаєте де тепер Левко, то гукніть там єму щоб він хоч що небудь одповів мені та й мені напишіть хоч 2 слова – де він?... Руденко те-ж мені ані одного листа ще не написав. От і роби з іми що хоч...

А тут ще мені така халепа що хоч завіситись. І так часу чорт-має, роботи усякої вище голови і своєї і чужої (Руденко тут мені покинув печатанне аж 2-х книжок!) а оце знов біда на голову: властителька нашої хати продала її на злом і оце раптом я мушу кидати усе, шукати квартири і перебіратись. Не кажучи вже про те що воно усе коштуватиме, треба кидати усяку роботу і складатися та бігати шукать помешкання. От і роби що хоч. Оце вже тижнів зо два шукаю – нічогісінько немає підходящого, а гроші такі правлять що й приступу нема.

Не тільки за Левка, а навіть за свого Юрка малого⁴⁰ що зараз мусить бути у Ваших у Кононівці – теж не маю ніякої звістки. Чи вони з Вашим Івашком⁴¹ там собі ще голів не пообкучували.

То озовіться-ж як Ваша ласка,
Щиро здоровлю Вас,

Хв. Вовк

ІР НБУВ. – Ф. 44. – № 304. Оригінал. Автограф.

№ 8. Є. Чикаленко – Ф. Вовкові

Київ, 2 липня 1912 р.

19/VI 12

Сьогодні приїхав з Херсонщини і застав Вашого листа, дорогий Федоре Кондратовичу, на який спішу одповісти.

Левко зо два тижня копався в Таращанському п[овіті] у Янівського, а доставши телеграму від Руденка, виїхав в Уфу з Петрусем⁴², як казав, на місяць, бо в початку юля мав бути у Вас в Мізині. Чому він не написав Вам – не знаю; мабуть через ледачу вдачу до писання, а може ще напише Вам з дороги. Як обізветься Руденко, то Ви нагадайте, щоб Левко в свій час вернувся в Мізин, бо може він на тім Уралі забариться.

Юрка Вашого сими днями бачив – він живий і здоровий, гуляють собі з Івашком. До мами він пише, але тоді як йому нагадають, очевидно він не сумує в Кононівці.

Сьогодні в Київ приїхав Петро Януарович⁴³ і каже, що Левка нема в числі 70 прийнятих в університет і Гусаковський⁴⁴ сказав, що він має таку репутацію, з якою його нізащо не приймуть. А Левко не хоче їхати в Париж – все сподівається, що тут приймуть.

Ну будьте здорові. Сими днями їду в Кисловодськ на місяць полагодити своє серце.

Ваш Є. Чикаленко.

НА ІА НАНУ. – Ф. 1. – № 4391. Оригінал. Автограф написаний на звороті листівки “Ради” із зверненням посилати інформацію до “Ради”.

№ 9. Є. Чикаленко – Ф. Вовкові

[Перешори], 14 квітня 1917 р.

19 I/IV 17

Любий та дорогий Федоре Кондратовичу!

Листа Вашого достав вже в Перешорах і нараз же написав до Єфремова, просячи його похлопотати за Якова Платоновича⁴⁵. Я, як бачите, сижу в Перешорах і

власне, не сижу, а більше лежу, бо таке здоров'я, що як з день попобіжиш, то вже три дні лежиш.

Зарання став інвалідом і потішаю себе, що все таки й мого крапля меду є в тому, що тепер робиться. Хочеться вже сказати – “нині отпускаєши...”.

Але непокоїть доля України. Коли прорветься германець і схоче здійснити заміри Бісмарка⁴⁶, то зроблять з України руїну, як це було за часів боротьби Польщі з Москвою за нашу землю.

А як і не пустять наші німця, то на “Учредительному Собраніи”⁴⁷ не доб'ємося ми автономії, бо інтелігенції нашої мало, та й та нез'організована, а народ наш, за невеличкими винятками, зовсім темний і про автономію нічого не знає, а про націоналізацію школи та інституції теж дбати не буде. Придивляючись і прислухаючись, я бачу, що народ марить тільки про земельку і страшенно боїться єврейського рівноправ'я, бо думає що жиди поскуповують всі землі і заставляють себе цілувати в руку, як це, кажуть, робиться в Галиччині. Про це тільки й говорять. А в Комітети та в комісари вибирають самих нахалів, крикунів, які обіцяють не дати ходу жидам та панам, щоб не зостатись, як в 1905 році, знов без землі. До погромів не доходить, бо ще пам'ятають наслідки їх дванадцять років тому назад, але готуються в “Учредительному Собраніи” виселити жидів та забрати земство в панів. А наші інтелігентські нахали та крикуни добиваються “самостійної України”. Боюся, що в результаті ми получемо на “Учред[ительному] Собраніи” тільки право на свою пресу та на приватну школу та й будемо, як ірландці, сотні літ боротись за Гомруль⁴⁸.

Вже й тепер в Києві ольстерці підняли в Городському комітеті голос проти того, що Українці посилають депутацію до Петербургу, добиваючись автономії України. Комітет не звернув уваги на ці голоси, мабуть, через те, що певний в утопічності цих домаганнів. А в “Учред[ительному] Собр[аніи]” наш народ не підтримає нашу інтелігенцію і питання про автономію та націоналізацію школи не пройде... і в перспективі боротьба на сотні років.

Ваш серцем Є. Чикаленко.

НА ІА НАНУ. – Ф. 1. – № 4391. Оригінал. Автограф.

КОМЕНТАРІ

1. Степаненко Василь (1855? – початок 1930-х рр.) – громадський діяч, популяризатор української книжки, кум і приятель родини Чикаленків. Походив із селян Канівщини. За фахом – педагог, завідував тривалий час книгарнею “Киевской старини”. Багато вчителював, за революційні настрої неодноразово заарештовувався. Після революції залишився в Україні і дуже біднував.

2. Андрієвський Віктор (1885–1967) – згодом громадський діяч, публіцист і педагог; земський діяч на Полтавщині, член полтавської Громади; губернський комісар освіти на Полтавщині 1917–1918 рр.; співзасновник Партії хліборобів-демократів (1917). З 1920 р. – в еміграції. Автор праць і численних статей у пресі з антисоціалістичним спрямуванням, у т. ч.: “З минулого” (1921), мемуари “Три громади” (1938), “М. Лисенко” (1942), “М. Міхновський” (1950).

3. Єдина в дореволюційний час щоденна українська громадсько-політична газета Наддніпрянщини ліберального напрямку. Виходила з вересня 1906 р. до 20 липня 1914 р. Видавець – Є. Чикаленко. Матеріально її підтримували В. Симиренко, Л. Же-

буньов, П. Стебницький, В. Леонтович. Редакторами в різний час були Ф. Матушевський, М. Павловський (1907–1913), А. Ніковський (1913–1914).

4. Єфремов Сергій (1879 – з 1939 доля невідома) – політичний, громадський, державний діяч, письменник, публіцист, літературознавець, критик. Дійсний член ВУАН (з 1919 р.), віце-президент ВУАН (з 1922 р.), дійсний член НТШ. Член Української Центральної Ради, заступник Голови, генеральний секретар міжнародних справ. Незаконно репресований у 1930 р. (“справа СВУ”).

5. Драгоманов Михайло (1841–1895) – громадсько-політичний діяч, публіцист, вчений. 1863 р. закінчив Київський університет. Був одним із провідників Старої київської громади. Через переслідування влади 1886 р. виїхав до Женеви, де видавав часопис “Громада” (5 томів у 1878–1882 рр.). З 1889 – професор Софійського університету.

6. Антонович Володимир (1834–1908) – історик, археолог, археограф, професор історії в Київському університеті. Головний редактор видань “Временной Комиссии для разбора древних актов”, фундатор Історичного товариства Нестора Літописця у Києві. Видав 8 томів “Архива Юго-Западной России”. Автор багатьох праць з історії та археології України. Засновник т. зв. “київської школи” істориків (Д. Багалій, М. Грушевський, П. Голубовський та ін.). В. Антонович – видатний громадсько-політичний діяч, стояв на чолі київської Старої громади.

7. Київська, згодом т. зв. Стара громада – осередок національно-культурної роботи 70-х – 90-х років ХІХ ст. До неї входили визначні наукові й культурні діячі: В. Антонович, М. Драгоманов, К. Михальчук, Ф. Вовк та ін. На початку 1870-х рр. у громаді налічувалось близько 70 членів, крім молоді, що брала участь у роботі. Громада не мала усталеної програми та організаційних форм. Репресії 1875–1876 рр. значно погіршили умови діяльності громади.

8. Антонович-Мельник Катерина (1859–1942) – археолог, історик, громадська діячка. Друга дружина В. Антоновича. Закінчила історично-філологічний відділ Вищих жіночих курсів у Києві. Працювала під керівництвом В. Антоновича і вивчала археологію в кабінеті старожитностей Київського університету. Досліджувала неолітичні, мегалітичні та ін. пам’ятки на Волині, Поділлі, Запоріжжі, Слобожанщині. Дійсний член Українського наукового товариства у Києві, НТШ, багатьох археологічних товариств. Організаторка університетського музею в Києві.

9. Дорошенко Дмитро (1882–1951) – історик, журналіст, громадсько-політичний діяч. Вчився у Варшавському, Петербурзькому і Київському університетах. Закінчив останній у 1908 р. Співпрацював у провідних українських виданнях, дійсний член НТШ (з 1923 р.) і багатьох інших історичних товариств. Організатор товариства “Просвіта”, член ТУП, УРДП, УПСФ. Один із засновників Української Центральної Ради. Крайовий комісар Тимчасового уряду Галичини і Буковини (1917), губернський комісар Чернігівщини. Після гетьманського перевороту – міністр закордонних справ. З 1919 р. – в еміграції. Професор українських вищих шкіл у Чехо-Словаччині, Австрії, Польщі, перший президент УВАН (1945–1950). Перший з українських істориків дав науковий огляд історії України. Автор спогадів про панораму суспільно-політичних і культурних подій в Україні у перші десятиліття ХХ ст.

10. “Літературно-науковий вістник” (ЛНВ, ЛНВістник) – літературно-мистецький, науковий і суспільно-політичний журнал, що виходив у Львові (1898–1906, 1922–1932) та Києві (1907–1914, 1917–1919). Заснований з ініціативи М. Грушевського як продовження журналів “Зоря” (видання НТШ) та “Житє і слово” (редактор І. Франко).

11. Ці спогади з'явилися-таки у ЛНВ: *Антонович В.* Автобіографічні записки // Літературно-науковий вісник. – 1908. – Т. 43. – С. 3–17, 193–204, 387–407.

12. Свої спогади, як “вступ до того мого щоденника (Щоденник (1907–1917). – В. С.), конспективні спогади свої за 45 років свого життя (1861–1907)”, Євген Чикаленко завершив 1923 р. в Рабенштайні (Австрія), де опинився на початку 1920-х рр. “Спогади” були видані у Львові у видавництві “Діло” трьома частинами у 1925–1926 рр. (139+139+130 с.) і перевидавалися у Нью-Йорку (*Чикаленко Є.* Спогади (1861–1907). – Нью-Йорк, 1955. – 504 с.) і Києві (*його ж.* Спогади (1861–1907) / Передм. В. Шевчука. – К., 2003. – 415 с.; *його ж.* Зібрання творів: У 7 т. – К., 2003. – Т. 1: Спогади. 1861–1907. Уривки з моїх споминів за 1917 р. / Упор. М. І. Цимбалюк. – 432 с.). Щоденники Є. Чикаленка за різні періоди опубліковані: (за 1907–1917 рр.) *його ж.* Щоденник. 1907–1917. – Львів, 1931; *його ж.* Щоденник (1907–1917). – К., 2004. – Т. 1. – 504 с.; (за 1917–1918 рр.) *його ж.* Щоденник (1918–1919). – К., 2004. – Т. 2. – С. 7–209; вперше було опубліковано Ф. Погребенником: *його ж.* Щоденники (1918–1919) // Україна. – 1992. – № 1. – С. 13–15; № 2. – С. 13–16; *його ж.* Щоденники (1918–1919) // Слово і час. – 1993. – № 10. – С. 25–35; № 11. – С. 67–77; № 12. – С. 68–78; 1994. – № 1. – С. 73–82; № 2. – С. 96–100; (за 1919–1920 рр.) *його ж.* Щоденник (1919–1920). – К.; Нью-Йорк, 2005. – 639 с.

13. Пильчиків (Пильчиков) Дмитро (1821–1893) – педагог, громадський діяч, родом з Херсонщини. Закінчив Київський університет. У 1846–1864 рр. вчителював у Полтаві. Член Кирило-Мефодіївського братства і приятель Т. Шевченка.

14. Смоленський Леонід (1844–1905) – педагог, вчитель історії (серед його учнів був Є. Чикаленко), громадський діяч. Один із керівників Української громади в Одесі, де прожив майже все життя.

15. Мальований Володимир (1848–1893) – діяч одеської громади, засланий 1879 р. до Східного Сибіру за революційну діяльність. Втік 1881 р. за кордон і до 1883 р. був діяльним членом драгоманівського гуртка у Женеві. Повернувся до Росії, 1884 р. був заарештований і знову висланий до Якутська, де і помер.

16. Михалевич Опанас (1848–1925) – громадський діяч, народник, родом з Волині, за фахом – лікар. Член Київської громади, стояв на чолі “українофільсько-го” гуртка в Єлисаветграді (нині – Кіровоград). За поширення заборонених цензурою книжок 1885 р. заарештований і згодом висланий до Сибіру. Повернувся 1892 р. і жив у Єлисаветграді.

17. Вовк Галина (1896–?) – дочка Федора Вовка від другого шлюбу. Укладач бібліографії батька (*Вовк Г.* Бібліографія праць Хведора Вовка (1847–1918). – К., 1929. – 80 с.) та спогадів про нього (*Вовк Г., Вовк Ю.* [Спогади про батька] // Хведір Кіндратович Вовк (1847–1918). Дослідження, спогади, бібліографія: До 150-ліття з дня народження вченого / Ред. М. Антонович. – Нью-Йорк, 1997).

18. Йдеться про Миколу Андрійовича Вербицького-Антіоха (01.02.1843, Чернігів – 27.11.1909, Чернігів; дати за старим стилем), який, на думку деяких дослідників, був причетний до створення слів гімну “Ще не вмерла Україна”.

19. Державна дума – неповноправний парламент у Російській імперії в 1906–1917 рр. Створена була внаслідок революції 1905 р. Вибори до першої (27.04 – 08.07.1906) і другої (20.02 – 02.06.1907) Держдуми дали можливість українцям у Росії вибрати своїх представників і сформувати свої фракції із 44 та 47 членів відповідно. Вибори до третьої (1907–1912) та четвертої (1912–1917) Держдуми на основі нового виборчого закону не дали можливості українцям сформувати власну фракцію. Українські депутати третьої та четвертої Дум мало впливали на її діяльність.

20. Бобринський Володимир (1868–1928) – граф, російський шовініст, депутат III Державної думи, де активно боровся з українцями.

21. Колюбакін Олександр (1869–1915) – земський і військовий діяч, член Партії народної свободи, депутат III Державної думи від С.-Петербурга. Член ЦК партії кадетів. Оборонець українського питання в Думі, мав ораторські здібності. З початком Першої світової війни пішов на фронт, де і загинув.

22. Чикаленко Левко (1888–1965) – громадсько-політичний діяч, археолог, публіцист, старший син Є. Чикаленка. Закінчив Київську гімназію (1907). Навчався в Лозаннському (1907–1908) та Петербурзькому (1909–1911, 1913–1917) університетах. Брав участь у наукових експедиціях Ф. Вовка на українських етнічних землях. У 1910–1914 рр. проводив розкопки Мізинської палеолітичної стоянки. Член УНТ. В еміграції з 1920 р. У Празі захистив дисертацію. З 1949 р. дійсний член, а у 1955–1957 рр. генеральний секретар УВАН.

23. Таємне товариство, засноване з ініціативи М. Костомарова у грудні 1845 – січні 1846 рр., що ставило своїм завданням перебудову суспільства на засадах християнського вчення. Нараховувало близько 100 членів (в т. ч. М. Костомаров, М. Гулак, П. Куліш, Т. Шевченко та ін.). Існувало до березня 1847 р.

24. Андрузький Юрій (1827–?) – член Кирило-Мефодіївського братства, студент Київського університету. Відбував заслання у 1850–1855 рр. в Соловецькому монастирі.

25. Гулак Микола (1822–1899) – член Кирило-Мефодіївського братства, родом з Полтавщини, належав до лівого крила братства. 1847–1850 рр. був ув'язнений у Шліссельбурзькій фортеці, 1850 р. висланий до Пермі. З 1859 р. – викладач у середніх школах Одеси, Керчі, Кутаїсі, Тбілісі. Автор праць з математики і низки розвідок із грузинської та азербайджанської літератур.

26. Навроцький Олександр (1823–1892), громадський діяч, поет і перекладач, родом з Полтавщини. 1847 р. як член Кирило-Мефодіївського братства був заарештований і засланий до Вятки. По закінченні заслання (1853) працював урядовцем за межами України. Вірші під значним впливом Т. Шевченка почав писати ще студентом. Багато перекладав зі всесвітньої класики.

27. Натяк на антиукраїнський Емський указ 1876 р.

28. Юзефович Михайло (1902–1889) – громадський діяч, куратор київської шкільної округи (1846–1858), голова Київської археографічної комісії (1857–1889). Ініціатор антиукраїнського Емського указу 1876 р.

29. Флоринський Тимофій (1854–1919) – славіст і візантолог. Доцент (з 1882) і професор (з 1888), згодом – декан історико-філософського факультету Київського університету. Керівник москвофільських та українофобських товариств у Києві, шеф Комітету у справах друку (цензури) у Києві на початку Першої світової війни.

30. Дещо докладніше про це Є. Чикаленко розповідав у листі до П. Стебницького від 12 грудня 1909 р.: “От, тутешні націоналісти, на чолі з Флоринським, склали докладну записку про те, що треба позакривать ук[раїнські] інституції і пресу, бо вони за скілька років роздвоять «єдиный руський народ». Не довідались ми, кому адресована записка, бо (в копії) звертаються «Ваше Високопревосходительство». Се може быть і ген[ерал]-губ[ернатор], і Столипін, не відомо, кому вона адресована, і се ще тайна. Словом, повтореніє записки Юзефовича. Ми вже всі – як віл під обухом, не знаєм, що й почать. Отак ішов весь наш рух: заборона 60[-x] років, потім [18]76, тепер знов – тільки трохи почали вбиватись в колодочки і – на тобі!” (Чикаленко Є. і Стебницький П. Листування. 1901–1922 роки. – К., 2008. – С. 176).

31. Шульгін Олександр (1889–1960) – історик, соціолог, політичний та громадський діяч, родом з Полтавщини. Закінчив Петербурзький університет (1915). Активний учасник визвольних змагань 1917–1921 рр., член Української Центральної Ради, посол Української Держави за Гетьманату, УНР та УНР в екзилі, очолював уряд в екзилі (1939–1940). Після 1945 р. засновник і голова Українського академічного товариства в Парижі (1946–1960). Влітку 1910 р. разом з Левком Чикаленком провадив, за програмою Ф. Вовка, етнографічно-антропологічні дослідження півдня України.

32. У своїх листах до Федора Вовка Левко Чикаленко доповідав про перебіг подій під час їхніх, із Сашком Шульгіним, етнографічно-антропологічних досліджень. Вовк нагадує про інцидент, який трапився у Бериславі на Херсонщині під час епідемії холери, коли юрба селян оточила їх на березі Дніпра, але врешті все закінчилося мирно. (НА ІА НАНУ. – Ф. 1. – № 4402 (лист Л. Чикаленка та О. Шульгіна до Ф. Вовка від 14.06.1910)).

33. Колишня назва Кіровограда.

34. Біляшівський Микола (1867–1926) – археолог, дійсний член ВУАН та НТШ. Директор Державного, згодом – Центрального історичного музею (1902–1923).

35. Після відкриття Мізинської палеолітичної стоянки фактично у 1907 р., Ф. Вовк у 1908 та 1909 рр. популяризував це відкриття. Вперше він доповів про це на XIV Археологічному з'їзді, який відбувся у Чернігові. Доповідь була опублікована в матеріалах з'їзду (*Волков Ф. Палеолитическая стоянка в с. Мезине Черниговской губернии (Предварительное сообщение) // Труды четырнадцатого Археологического съезда в Чернигове 1909. – М., 1911. – Т. III. – С. 262–270*) та в Парижі (*Volkov Th. Rapport sur les sciences anthropologiques Russie // Bulletin et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris. – 1909. – P. 396–400*). Тоді ж у Парижі Ф. Вовк виступив з доповіддю про результати розкопок (*Франко О. Федір Вовк – вчений і громадський діяч. – К., 2001. – С. 233*) і, очевидно, демонстрував палеолітичні знахідки з орнаментованих кісток мамонта, про які він згадує у листі.

36. Руденко Сергій (1885 – після 1954) – археолог, антрополог і етнограф, учень Ф. Вовка. Дійсний член НТШ (з 1914 р.). У 1921–1954 рр. – професор Ленінградського університету.

37. Син Сисоя Кошеля, колишнього козака, який на своєму обійсті в Мізині 1905 р. знайшов залишки предметів палеолітичної культури. Федір Вовк був піонером археологічних досліджень цієї стоянки первісних людей, відвідавши її вперше у 1907 р. і провівши розвідувальні розкопки у 1908 р.

38. Один з учнів Ф. Вовка.

39. Влітку 1912 р. розкопки у Мізині були продовжені завдяки пожертвуванням 300 рублів. Під керівництвом Ф. Вовка в цей сезон розкопки вели Л. Чикаленко та П. Светлов (*Франко О. Федір Вовк – вчений і громадський діяч... – С. 236*).

40. Вовк Юрій (1901 – після 1967) – художник і графік, син Федора Вовка від другого шлюбу. З 1923 р. жив у Празі. Автор численних ілюстрацій, листівок для чеських видань, спогадів (разом з сестрою Галиною) про батька (1967).

41. Чикаленко Іван (1902–1974) – наймолодший син Є. Чикаленка. Закінчив гімназію, залишився в радянській Україні і зазнав більшовицьких репресій. Працював у видавничих установах. У 1929 р. арештований і засуджений на 5 років заслання, яке відбував на Далекому Сході. У 1946 р. переїхав із сім'єю до Києва, де й жив до самої смерті.

42. Чикаленко Петро (1892–1928) – син Є. Чикаленка. В роки Першої світової війни – учасник бойових дій. Працював секретарем у голови Генерального секретаріату В. Винниченка. Залишився з родиною в радянській Україні і був репресований. Помер у Курській пересильній тюрмі.

43. Стебницький Петро (1862–1923) – громадсько-політичний діяч, публіцист, письменник. Один з керівників Української громади у Петербурзі. Секретар, а потім голова Благодійного товариства видання загальнокорисних та дешевих книг. Брав участь у виданні енциклопедії “Украинский народ в его прошлом и настоящем”. Друкувався в багатьох українських часописах.

44. Гусаковський – директор департаменту Міністерства народної освіти, який опікувався університетськими справами. У лютому 1912 р. Євген Чикаленко два тижні перебував у Петербурзі, намагаючись поновити сина Левка в університеті, і побував на прийомі у Гусаковського (Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). – Т. 1. – С. 202–204). Врешті-решт восени Левка було поновлено в університеті.

45. Забіла Яків – член петербурзької Української громади, товариш Федора Вовка. Мав садибу у с. Псарівка над Десною у Кролевецькому повіті. У цій садибі неодноразово відпочивала родина Ф. Вовка.

46. Бісмарк Отто (1815–1898) – князь, німецький державний діяч, творець Другої німецької імперії (1871), канцлер Німеччини.

47. В Росії – представницькі збори, вибрані на основі загального виборчого права для встановлення форми правління та вироблення конституції. Тимчасовий уряд після Лютневої революції розробив виборчий закон, і в кінці 1917 р. вибори були проведені, в т. ч. і у т. зв. “національних окраїнах”. “Учредительное собрание” відкрилося 5 (18) січня 1918 р., але наступного дня було розігнано більшовицькою Радою народних комісарів.

48. Гомруль, рух за гомруль (*англ.* Home Rule, буквально – самоуправління, автономія) – боротьба за здійснення програми автономії Ірландії, яка передбачала утворення ірландського парламенту та національних органів управління за збереження верховної влади Великобританії.

Валерій Старков (Київ). Листування Федора Вовка та Євгена Чикаленка.

У листуванні висвітлюються взаємини двох видатних діячів української культури Федора Вовка та Євгена Чикаленка в умовах тогочасної української дійсності. Багато уваги приділено подіям у родині Чикаленків, оскільки Федір Вовк був університетським керівником сина Євгена Чикаленка – Лева.

Ключові слова: Федір Вовк, Євген Чикаленко, Левко Чикаленко, газета “Рада”.

Валерій Старков (Київ). Письма Федора Вовка и Евгения Чикаленко.

В письмах отражены взаимоотношения двух выдающихся деятелей украинской культуры в условиях современной им украинской действительности. Много внимания уделено событиям в семье Чикаленко, поскольку Федор Вовк был университетским руководителем сына Евгения Чикаленко – Лева.

Ключевые слова: Федор Вовк, Евгений Чикаленко, Лев Чикаленко, газета “Рада”.

Valerii Starkov (Kyiv). The Correspondence between Fedir Vovk and Yevhen Chykalenko.

The relations between these two famous Ukrainian cultural figures are reflected in Ukrainian reality. The author focuses attention on events in the Chykalenko’s family, because Fedir Vovk was a supervisor at the University of Levko, Yevhen Chykalenko’s son.

Key words: Fedir Vovk, Yevgen Chykalenko, Levko Chykalenko, newspaper “Rada”.